

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.19>

ПРОБЛЕМАТИКА ПРЕДМЕТНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ СПРАВ ПРО ЦИВІЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ АКТИВІВ ЗА НАСЛІДКАМИ ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙ

Ковачев П.І.,

*аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0009-7140-2158

e-mail: p.i.kovachev@nlu.edu.ua

Ковачев П.І. Проблематика предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій.

Стаття присвячена обговоренню проблемних питань функціонування процесуального механізму цивільної конфіскації підсанкційних активів, зокрема, існуючим законодавчим підходам до визначення предметної юрисдикції відповідної категорії справ.

Автором здійснено спробу простежити причини та логіку законодавця, яка спонукала останнього до віднесення справ про стягнення активів особи за наслідками застосування санкцій до сфери адміністративного судочинства та розгляду таких справ Вищим антикорупційним судом за правилами Кодексу адміністративного судочинства України. Спираючись та стан опрацювання відповідної проблематики цивільної конфіскації в юридичній літературі, наявні доктринальні погляди на проблему розмежування предметної та суб'єктної юрисдикції справ між судами, а також усталеної практики застосування норм процесуального права на рівні правових висновків Великої Палати Верховного Суду, висловлені критичні зауваження щодо реалізованого законодавчого підходу до віднесення окресленої категорії справ до юрисдикції адміністративних судів.

У межах запропонованої дискусії автором висловлено тезу про те, що не зважаючи на відверту публічну природу та характер регулювання правових відносин у сфері застосування санкцій, використання судового інструменту стягнення активів у дохід держави, за наслідками санкцій, слід розглядати як втручання держави у приватну власність, у розумінні статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, тобто у приватне право особи, а тому, на думку автора, справи про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкцій, передбаченої пунктом 1¹ частини 1 статті 4 Закону України «Про санкції», підпадають під сферу цивільної юрисдикції. Зважаючи на це автором сформульовано висновок, що відповідний процесуальний механізм стягнення підсанкційних активів має бути врегульований на рівні окремої глави Цивільного процесуального кодексу України, а не Кодексу адміністративного судочинства України, аналогічно тому як це має місце при регламентації процедур цивільної конфіскації не-обґрунтованих активів.

Ключові слова: цивільна конфіскація, санкції, конфіскація підсанкційних активів, цивільна юрисдикція, предметна юрисдикція.

Kovachev P.I. Problems of the subject jurisdiction of cases on the civil confiscation of assets as a result of the application of sanctions.

The article is devoted to the discussion of problematic issues of the functioning of the procedural mechanism of civil confiscation of sanctioned assets, in particular, the existing legislative approaches to determining the subject jurisdiction of the relevant category of cases.

The author made an attempt to trace the reasons and logic of the legislator, which prompted the latter to refer cases of recovery of assets of a person as a result of the application of sanctions to the sphere of administrative proceedings and consideration of such cases by the High Anti-Corruption Court according to the rules of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine. Based on the state of development of the relevant issues of civil confiscation in the legal literature, there are doctrinal views on the problem

of distinguishing the subject and subject jurisdiction of cases between courts, as well as the established practice of applying the norms of procedural law at the level of legal opinions of the Grand Chamber of the Supreme Court, critical remarks were made regarding the implemented legislative approach to assigning a defined category of cases to the jurisdiction of administrative courts.

Within the framework of the proposed discussion, the author expressed the thesis that, regardless of the overt public nature and the nature of the regulation of legal relations in the sphere of the application of sanctions, the use of the judicial instrument of confiscation of assets into state income, as a result of sanctions, should be considered as state interference in private property, in understanding of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, i.e. the private right of an individual, and therefore, in the opinion of the author, cases of civil confiscation as a result of the application of the sanction provided for in Clause 1¹ of Part 1 of Article 4 of the Law of Ukraine «On Sanctions», fall under the sphere of civil jurisdiction. Taking this into account, the author formulated the conclusion that the appropriate procedural mechanism for the recovery of sanctioned assets should be regulated at the level of a separate chapter of the Civil Procedure Code of Ukraine, and not the Code of Administrative Procedure of Ukraine, similarly to how it occurs when regulating procedures for the civil confiscation of unsubstantiated assets.

Key words: civil confiscation, sanctions, confiscation of sanctioned assets, civil jurisdiction, subject matter jurisdiction.

Постановка проблеми. Рівень та важливість викликів, які постали перед нашою державою в останнє десятиліття, вимагає, з поміж іншого, вироблення та реалізації комплексної стратегії протидії загрозам національних інтересів та національної безпеки. Питомою складовою цієї стратегії виступають належні правові засоби та інститути, одним із яких, беззаперечно, слід вважати існуючі інструменти санкційної політики держави, які були запровадженні в 2014 році після початку російської збройної агресії на території України та за минулі руки набули певного розвитку. Зокрема, реагуючи на повномасштабне вторгнення держави-агресора Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» від 12.05.2022 № 2257-IX до переліку санкцій, що можуть застосовуватися відповідно до чинного законодавства, додано стягнення в дохід держави активів (п. 1¹ ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції») [1]. З-поміж іншого, окресленим законом визначені підстави та умови застосування цього виду санкцій (ст. 5¹ Закону України «Про санкції»), а також передбачено особливий процесуальний порядок розгляду судом відповідної категорії справ за правилами адміністративного судочинства (ст. 283¹ КАС України).

Стан опрацювання проблематики. Варто відзначити, що зважаючи на відносно новий характер запровадженого у законодавстві інструменту конфіскації російських активів, станом на сьогодні його науковому та прикладному аналізу була присвячена незначна кількість праць [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8], що дозволяє стверджувати про певний вакуум доктринальних розробок у цьому напрямі. У зв'язку з цим, на погляд автора, належної уваги потребують питання правової природи санкційного інструменту конфіскації активів, його відповідності конвенційним положенням, проблематики реалізації у правозастосовній практиці, зокрема, процесуальних особливостей розгляду і вирішення відповідної категорії справ. Стосовно останнього слід відзначити, що одним із найбільш дискусійних питань залишається обґрунтованість віднесення законодавцем цієї категорії справ до предметної юрисдикції адміністративного, а не цивільного судочинства.

Зважаючи на вищевикладене, **метою цієї статті** є обговорення проблематики предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій.

Виклад основного матеріалу. Важливість дослідження вказаного питання зумовлюється, насамперед, тим, що правильне визначення юрисдикції того чи іншого спору лежить у площині забезпечення гарантій особи на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод) [9, с. 83-84; 10, с. 95]. У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово акцентував увагу на тому, що кожен має право на справедливий суд, встановлений законом, що, серед іншого, передбачає, що відповідний орган повинен мати повноваження вирішувати питання, що належать до його компетенції, на основі принципу верховенства права [11]. Аналогічний підхід щодо потреби у належному розмежуванні судової юрисдикції, в аспекті права на справедливий суд, підтримує у своїх рішеннях і Конституційний Суд України [12].

Запроваджуючи процесуальний механізм цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій, національний законодавець, як вже відзначалось вище, пішов шляхом віднесення окресленої категорії справ до сфери адміністративного судочинства, з покладенням відповідних повноважень щодо їх розгляду на Вищий антикорупційний суд (ВАКС). На сьогодні це єдина категорія адміністративних справ, що підсудна цьому спеціалізованому судовому органу [13, с. 138-139].

Складно однозначно дати відповідь на питання, що саме спонукало законодавця до обрання такого підходу визначення правил предметної та територіальної юрисдикції, оскільки пояснювальна записка до законопроекту від 23.03.2022 № 7194, а також інші супровідні документи до нього не розкривають окреслені питання [14; 15; 16]. Проте варто зауважити, що як у науковій літературі, так і у висновках Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, які передували прийняттю Закону України від 12.05.2022 № 2257-IX, зосереджувалася увага на суперечливості такого підходу предметним повноваженням ВАКС та меті його створення, як спеціалізованої антикорупційної інституції [6, с. 185; 15]. При цьому, навіть текстуальні зміни, внесені законодавцем до ст. 3 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд», шляхом унормування серед завдань цього суду здійснення в порядку адміністративного судочинства правосуддя у справах про застосування санкції, передбаченої пунктом 1¹ ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» [17], навряд чи є достатнім для констатації вирішення вказаної проблеми.

Розмірковуючи над мотивами законодавця, які стали причиною обрання саме такої процесуальної конструкції цивільної конфіскації, можна припускати, що вони були зумовлені дією низки факторів, основним із яких була потреба у якомога швидкій реакції держави на існуючі загрози національній безпеці, спричинені країною-агресором, яка, водночас, змусила орієнтуватись на вже апробовані ефективні практики, як основу для майбутнього санкційного механізму. Подібною основою, беззаперечно, став інший механізм цивільної конфіскації – стягнення необґрунтованих активів, архітектура якого й стала базою для розробки інструментарію цивільної конфіскації активів за наслідками застосування санкцій.

З цієї точки зору обрання законодавцем ВАКС як суду, що буде розглядати відповідні справи, слід визнати абсолютно виправданим рішенням, позаяк це єдиний судовий орган, який на цей час мав напрацьований досвід розгляду справ про цивільну конфіскацію, що дозволило б забезпечити якість та ефективність правосудної діяльності. З іншого боку віднесення санкційних справ до юрисдикції адміністративного судочинства слід сприймати як досить спірне рішення законодавця, яке суперечить як існуючим доктринальним підходам щодо розуміння сутності інституту предметної юрисдикції, так і виробленим критеріям її розмежування, що застосовуються у судовій практиці, зокрема, в практиці Верховного Суду.

У науці цивільного процесу інституту судової юрисдикції відводиться фундаментальне значення як такого, що визначає специфіку судової влади та виступає її предметною характеристикою [18, с. 246], забезпечуючи розподіл справ між судами залежно від сфери діяльності загальних та спеціалізованих судів, виконуваних ними функцій та території, на яку поширюються їх повноваження [19, с. 61]. Одним із різновидів судової юрисдикції є предметна та суб'єктна юрисдикція, яка характеризує обсяг повноважень судових органів стосовно відповідних правових об'єктів судового захисту та суб'єктів і дає можливість розподіляти справи між судами різної спеціалізації [19, с. 61], завдяки чому розрізняють конституційну, кримінальну, цивільну адміністративну та господарську юрисдикції.

В основі розмежування предметної юрисдикції закладено низку критеріїв, серед яких в юридичній літературі традиційно виокремлюють: 1) наявність спору про право, що визначає конституційні межі судової юрисдикції й дозволяє розмежувати судову та несудову юрисдикцію, а також спірні та безспірні провадження; 2) суб'єктний критерій; 3) характер спірних правовідносин, що має включати: а) їх галузеву приналежність; б) їх зміст з точки зору методу правового регулювання, що в них превалює – публічний або приватний характер спору [9, с. 84; 10, с. 95; 20, с. 400; 21, с. 158]. Представлені критерії знайшли своє втілення у нормах відповідних процесуальних кодексів (ст. 19 ЦПК України, ст. 19 КАС України, ст. 20 ГПК України).

При цьому варто зауважити, що законодавство та практика його застосування передусім виходять із домінанти характеру спірних правовідносин, при визначенні предметної юрисдикції справ, надаючи перевагу саме цьому критерію у співвідношенні з іншими.

У наведеному контексті при вивченні вказаного питання заслуговують також на увагу правові висновки Великої Палати Верховного Суду, на яку, в силу положень чинного законодавства,

покладені особливі повноваження щодо вирішення так званих «юрисдикційних конфліктів» та забезпечення єдності судової практики при застосуванні норм процесуального права, що регулюють правила предметної та суб'єктної юрисдикції [9, с. 84; 22, с. 85; 23, с. 331].

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 21.03.2018 у справі № 536/233/16-ц суд наголосив, що реалізуючи дискрецію при визначенні предметної юрисдикції справ суди повинні виходити із суті права та (або) інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі [24]. В низці інших своїх рішень Велика Палата Верховного Суду акцентує увагу на тому, що для вирішення питання про розмежування компетенції судів щодо розгляду, зокрема, адміністративних і цивільних справ недостатньо застосування виключно формального критерію – визначення складу учасників справи. Визначальною ознакою для правильного вирішення спору є характер правовідносин, з яких виник спір [25; 26].

Загальним критерієм відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність спору щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів у будь-яких правовідносинах, крім випадків, коли такий спір вирішується за правилами іншого судочинства, а, по-друге, спеціальний суб'єктний склад цього спору, у якому однією зі сторін є, як правило, фізична особа. Отже, у порядку цивільного судочинства за загальним правилом можна розглядати будь-які справи, у яких хоча б одна зі сторін зазвичай є фізичною особою, якщо їх вирішення не віднесено до інших видів судочинства, зокрема, адміністративного (постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2022 у справі № 183/4196/21) [26]. Водночас визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є публічно-правовий характер спору та спрямованість саме на захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у публічно-правових відносинах від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.02.2024 у справі № 580/4531/23) [27].

Як відзначає Я.О. Берназюк, публічно-правовий спір є різновидом правового спору, якому притаманні такі риси: виникнення спору з публічно-правових відносин; сторонами такого спору є суб'єкт публічно-правових відносин; сфера виникнення спору зумовлена реалізацією публічного інтересу; предметом спору є рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів публічно-правових відносин, які порушують або можуть порушити права, свободи та інтереси інших суб'єктів [28, с. 172].

Тобто публічно-правовий спір має особливий суб'єктний склад, а участь суб'єкта владних повноважень є обов'язковою ознакою для класифікації спору як публічно-правового. Однак сама по собі участь у спорі суб'єкта владних повноважень автоматично не дає підстав ототожнювати такий спір з публічно-правовим та відносити його до справ адміністративної юрисдикції, адже такий спір має стосуватись саме публічних відносин. Іншими словами суд має з'ясовувати, у зв'язку із чим виник спір та за захистом яких прав особа звернулася до суду (постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 693/1140/16-ц) [25].

Таким чином для класифікації спору, як публічно-правового та віднесення справи до сфери адміністративного судочинства недостатньо встановити лише участь у спорі суб'єкта владних повноважень, позаяк додатковим обов'язком суду є з'ясування у зв'язку з чим виник спір та за захистом яких прав, свобод чи інтересів звернулася особа до суду (постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 у справі № 826/7431/16) [29].

Разом із тим, Велика Палата Верховного Суду неодноразово відмічала, що приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового інтересу учасника, а спір набуває ознак приватно-правового, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть у випадку, якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели дії органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб. Зокрема, якщо порушення своїх прав особа вбачає у наслідках, які спричинені рішенням, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їхньої посадової або службової особи, які вона вважає неправомірними, і ці наслідки призвели до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, мають майновий характер або пов'язані з реалізацією її майнових або особистих немайнових інтересів, то визнання незаконними (протиправними) таких рішень є способом захисту цивільних прав та інтересів і визначає цивільну юрисдикцію такого спору [26; 30; 31].

Висновки. Системний аналіз представлених вище правових позицій Верховного Суду дозволяє виснувати, що навіть у випадку, коли спірні правовідносини регулюються нормами публічного права й опосередковані участю в них суб'єктів владних повноважень, але при цьому характеризуються втручанням у приватне право чи інтерес особи, такі спори мають приватноправову природу та за предметним критерієм підпадають під сферу цивільного, а не адміністративного судочинства.

За цією логікою, не зважаючи на відверту публічну природу та характер регулювання правових відносин у сфері застосування санкцій, використання судового інструменту стягнення активів у дохід держави, за наслідками санкцій, слід розглядати як втручання держави у приватну власність, у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, тобто у приватне право особи. Враховуючи викладене вважаємо, що справи про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкції, передбаченої п. 1¹ ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», підпадають під сферу цивільної юрисдикції й мають розглядатись за правилами цивільного судочинства. У зв'язку з цим відповідний процесуальний механізм має бути врегульований на рівні окремої глави ЦПК України, а не КАС України, аналогічно тому як це має місце при регламентації процедур цивільної конфіскації необ'єктованих активів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» від 12.05.2022 № 2257-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20>.
2. Конфіскація російських активів: досвід України та союзників (січень – вересень 2023 року): аналітична доповідь. / Львів: Центр Дністрянського, 2023. 31 с.
3. Короєд С.О. Способи оскарження спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) в адміністративному судочинстві. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 3. С. 49–53.
4. Макбрайд Д. Вилучення активів в дохід держави і Європейська конвенція з прав людини. USAID, Кімонікс Інтернешнл Інк. 2023. 36 с.
5. Саприкін Д.В., Бохан А.В. Особливості санкційної політики держав та стратегії держав в умовах глобалізації. *Молодий вчений*. 2023. № 5 (117). С. 164–168.
6. Скочипляс-Павлів О.В. Здійснення адміністративного судочинства Вищим антикорупційним судом у справах про застосування санкцій. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 182–186.
7. Сухов Ю., Резнікова Г. Санкційні справи у Вищому антикорупційному суді: на що очікувати? *Юридична газета*. 25 травня 2022 року. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sankciyni-spravi-u-vishchomu-antikorupciynomu-sudi-na-shcho-ochikuvati.html>.
8. Яковюк І.В., Туренко А.Ю. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 6–29.
9. Антонюк О.І. Дотримання принципу легітимних очікувань у питаннях судової юрисдикції справ щодо захисту речових прав на нерухоме майно. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 83–87.
10. Боева О. Поняття судової юрисдикції та критерії її визначення в контексті захисту трудових прав. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2016. № 6 (22) С. 93–96.
11. Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/164290-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-viznachennya-yurisdiktsiynosti-sporiv?fbclid=IwAR2FbIrsVFSL64rP4-xNA4JkNcYLPb-An5uojKhAGru4fWHkZS9zzF4upck>.
12. Рішення Конституційного Суду України від 18.07.2010 № 18-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-10>.
13. Ковбас І.В., Худик А.М. Природа та особливості застосування санкцій на стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 6. С. 136–140.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих

- осіб». *Апарат Верховної Ради України*. № 14д9/1-2022/56505 від 22.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/7873829d-65b4-4851-9e07-4722d3570995>.
15. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». *Апарат Верховної Ради України*. № 16/03-2022/58424 від 30.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/0800a8fa-3ac2-4f4c-bc6d-47a05f4a3c3d>.
 16. Висновок Головного науково-експертного управління на Пропозиції Президента України до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». *Апарат Верховної Ради України*. № 16/03-2022/75912 від 11.05.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/c1c4d5ca-016e-4a10-8007-48c6ba89f1b7>.
 17. Закон України «Про вищий антикорупційний суд» від 07.06.2018 № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>.
 18. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
 19. Цивільний процес: навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року / за заг. ред. проф. К.В. Гусарова. Харків: ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.
 20. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Право, 2016. 600 с.
 21. Шеметенко Л.П. Компетенція адміністративної юрисдикції суду: її зміст та основні риси. *Юридична наука*. 2020. № 7 (109). С. 158–168.
 22. Коротун В. Вирішення правових спорів із підстав порушення правил предметної чи суб'єктної юрисдикції. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 85–91.
 23. Попов О.І. Розгляд цивільних справ палатами Верховного Суду як процесуальний інструмент забезпечення єдності судової практики. *Збірн. матер. Всеукр. наукової конференції молодих вчених і студентів «Юридична осінь 2018 року»* Х., 2018. С. 330–333.
 24. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 березня 2018 року у справі № 536/233/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73565908>.
 25. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 693/1140/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87827009>.
 26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 лютого 2022 року у справі № 183/4196/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140909>.
 27. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 лютого 2024 у справі № 580/4531/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884139>.
 28. Берназюк Я.О. Окремі питання розмежування предметної юрисдикції судів у справах за участю органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право*. 2018. Вип. 49. Т. 2. С. 170–173.
 29. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 826/7431/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74506132>.
 30. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі № 127/9967/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78112028>.
 31. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 червня 2019 року у справі № 826/5806/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82885850>.